

Wohl Janka emlékalbuma

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Wohl Janka és tőle mind az életben, mind az irodalmi működés terén elválhatatlan testvére Stefánia, fővárosunk társadalmi és irodalmi életében a múlt század 60-as éveitől kezdve szinte egészen a századfordulóig nevezetes szerepet töltött be: szalonjukban megfordultak a szellemi és művészi élet kiválóságai. Ők maguk mint írók, fordítók és lapszerkesztők is tevékenykedtek. Mindketten egész életüket tudatosan a szellemi fejlődés és haladás szolgálatába állították. Az akkor még csupán kibontakozóban levő társadalmi problémák közül elsősorban a nők helyzete foglalkoztatta őket. A nőkérdéssel kapcsolatos állásfoglalásukkal, eszméikkel, hazai viszonylatban, legalább egy emberöltővel megelőzték korukat. Ennek legfőbb oka az volt, hogy sem vagyonuk nem volt, sem férjhez nem mentek így saját magukon kellett tapasztalniuk, hogy milyen helyzetbe került és milyen előítéletekkel találkozott egy nő, ha meg kellett állania a saját lábán, és ha ráadásul, szellemi adottságai és érdeklődési köre folytán, az irodalmi és társadalmi életben a nyilvánosság elé lépett.

A *Wohl*-nővérek irodalmi szalonjának és mindkettőjük fordítói tevékenységének emléke még ma is él valamennyire a köztudatban; a nőkérdésben elfoglalt álláspontjukat és ennek széleskörű terjesztésére irányuló törekvéseiket érdemes volna egyszer a kor hasonló mozgalmainak tükrében beható vizsgálat tárgyává tenni. Itt csupán *Wohl* Janka emlékkönyvét kívánjuk ismertetni, amely nemrégiben vásárlás útján került kéziratárunk birtokába,¹ az emlékkönyvvel kapcsolatban más, kéziratárunkban őrzött, *Wohl* Jankára vonatkozó kéziratok anyagra is rámutatunk, hogy így, ha nem is teljes, de mégis jellemző képet nyújtunk a *Wohl*-nővérek életéről és azokról a célokról, amelyeket életük végéig következetesen a magukénak vallottak.

Mindjárt bevezetőül részleteket idézünk abból a levélből, amelyet *Wohl* Stefánia 1870. december 6-án *Illésy* Györgyhez² intézett, s amely a két nővér életrajzi adatait, egyéniségük alapvető vonásait közvetlenül állítja elénk: „Atyánk orvos, anyánk kitűnő műveltségű s fennkölt szellemű nő, ki annak idejében legbensőbb barátnéja volt Gr. Brunswick Teréznek. Janka született 1844-ben,³ s én 1848-ban... Növekedtünk végtelenül boldog családi körben, egyszerű, de nem nyomasztó családi körülmények közt, s kora gyermekségünktől fogva a munkát életcélnak tekinteni tanultuk. Szüleink igen gondosan neveltek, a legkitűnőbb mes-

tereket tartották nekünk, s nővérem oly hajlamot mutatott a zongorához, hogy művésznőnek akarták kiképeztetni. — De idegrendszere ki nem állotta az ily tanulmánnyal járó fáradságot, s így a cél elérése előtt kellett megállnia, s azóta csakis családi s baráti köreinknek szerez élvezetet játékaival. Négy nyelvet beszélünk s írunk egészen egyformán, mivel hárommal nevedtünk, s a negyediket is korán s komolyan tanulmányoztuk. E négy nyelv a magyar, német, francia és angol. — Tanulmányaink mellett anyánk nagy súlyt fektetett arra, hogy egyszersmind női kötelességeinknek is eleget teszünk s a ház teendőivel foglalkozunk, amellett pedig 14 éves korunktól fogva öltözeteinket a legapróbb részletig magunknak kellett készíteni. 1861-ben jelent meg Jankától két kötet költemény Jókai Mór kiadásában, de ezen költemények, mivel nővérem akkor még igen fiatal volt, nem bírnak azon érett és komoly érzéssel, mely utóbbi műveit jellemzi. Tőlem 1865-ben jelent meg egy kötet, Wohl Stephanie Regekönyve cím alatt... Azóta pedig négy éven keresztül a Divat c. női közlöny divatrészének szerkesztését vittem s írtam, itt-ott regéket és cikkeket több szépirodalmi lapba... Nővérem... sokat foglalkozik zenével s egyike Pest első zongoramesternőinek... azonkívül pedig néhány hét óta segédkezet nyújt nekem a Divat szerkesztésében⁴, melynek szépirodalmi részét is elvállaltam, s melyből a női munkaképesség egy buzgó organumát akarok alkotni. Egyszóval annak dacára, hogy férjhez nem mentünk, sikerült, mi Magyarországon még nehéz, szüleinktől anyagilag egészen független állást biztosítani számunkra. Társadalmi állásunkat illetőleg a legjobb körökben nem csak elfogadva, de igen szeretve is vagyunk, s így komoly munkásság, de amellett a legnemesebb mulatság között osztjuk fel időnket. — Már gyermekkorunk nemtői is nagy szellemek voltak... mondhatjuk, hogy szellemi kifejlődésünk nagy részét e kiválasztottak befolyásának köszönhetjük.”

Kövessük nyomon ennek a kettős önéletrajznak egyes mozzanatait és próbáljuk megkeresni a benne említett „kiválasztott nagy szellemek” nyomát Wohl Janka emlékkönyvében. Mindjárt előjáróban meg kell azonban állapítanunk, hogy bár a két testvér mindig és minden vonatkozásban együttműködött, az emlékkönyv, amelyről szólunk, kizárólag az idősebb nővéré, Jankáé volt; csupán egyetlen, jelentéktelen bejegyzés szól Stephanie-hoz, az is véletlenül kerülhetett bele. Érthető és egészen természetes, hogy akármennyire ragaszkodtak is egymáshoz a nővérek, emberi kapcsolataik mégis egyéniek, személyhez szólók voltak. Az emlékkönyvben ez a vonás különös hangsúlyt kap, annál is inkább, mert amióta csak szokássá vált az emlékkönyvbe bejegyzés, abban mindig volt valami közvetlen személyi vonatkozás, vagy legalábbis mindig értékesebbek voltak a tulajdonos és az utókor számára is azok a bejegyzések, amelyek nem a mások bölcs mondásait vagy költői szépségű sorait idézik, hanem amelyeket az emlékkönyvbe jegyzők maguk kifejezetten az emlékkönyv tulajdonosai számára fogalmaztak. Wohl Janka emlékkönyvének bejegyzései zömükben ilyen jellegűek, ami azt is bizonyítja, hogy széles körrel tudott emberi és szellemi kapcsolatot teremteni.

Az első nagy szellem, akitől a nővérek — éppen a nőkérdésben — ösztönzést kaphattak, édesanyjuk „legbensőbb barátnéja”, *Brunswick*

Teréz volt, aki Janka emlékkönyvébe 1858. május 4-én írt emléksorokat. *Brunswick* Teréz egész életében önnevelésre, embernevelésre törekedett, érezte, hogy kötelessége tenni valamit a közösségért — éppen úgy mint nagy kortársa *Széchenyi* István. *Brunswick* Teréz végül is a kisednevelés és a gyermekvédelem terén valósította meg elgondolásait, de ön-életrajzában, naplóiban sokat foglalkozik — már csak önnevelése kapcsán is — a nő szellemi önállóságra nevelésével, sőt a *dolgozó nő* problémáival is.⁵ Társadalmi helyzete és a korszellem okozza, hogy a nőt elsősorban a természetének jobban megfelelő házi körbe utalja és az önálló munkálkodás terén is főként olyan feladatokat szán neki, amelyek a női természetnek speciálisan megfelelnek. *Wohl* Janka és *Stephanie* kétségkívül *Brunswick* Teréz elgondolásainak hatására kezdtek hasonló kérdésekkel foglalkozni. Az általuk szerkesztett női lapokban szintén elsősorban a női kézimunka, a háziipar, a háztartási munka fejlesztését tűzték ki célul; de már csak saját életformájuk által is: ők egy lépéssel előbbre mutatnak. Mint írók, fordítók, lapszerkesztők: önállóan kereső, dolgozó nők voltak és a társadalomban is munkájukkal, műveltségükkel vívtak ki maguknak megbecsült helyet. *Wohl* *Stephanie* egy *A női munkáról külföldön, vonatkozással hazánkra* c. cikkében⁶ külföldi példákra hivatkozva, síkra száll azért, hogy ne tegyenek többé különbséget női és férfimunka között, mert „minden embernek a munkaköre ott van, ahova őt tehetségei, hajlamai és viszonyai utalják.” Helyesen mutat rá, hogy a női munkaerő iránti előítélet miatt milyen sok munkaerő vész kárba, vagy hever parlagon. Hivatkozik arra, hogy a haladóbb szellemű országokban, *Amerikában, Angliában* már számtalan női orvos is van. A *Wohl*-nővérek tájékozottak voltak ezekben a kérdésekben, mert kapcsolatban álltak az étellel: lapjaik szerkesztőségében halomra gyűltek a munkát kereső nők levelei és folyamodványai. Ezért jól látták azt a hibát is, hogy hazánkban a nők szégyennek tartják a háztartási vagy gazdasági pályára lépést, mindenki tanítónő akar lenni.

Brunswick Teréz már nem érthette meg, hogy hová fejlődtek azok az eszmék, amelyeket kétségkívül ő hintett el a *Wohl*-nővérek lelkébe. Janka emlékkönyvébe 83 éves korában, pár évvel halála előtt írta emléksorait. Őt, aki élete során mindig szigorú önkritikával figyelte magát és elgondolásaiban is töretlen úton haladt, sok kudarc érte, sok csatlódott önmagában és másokban is. Különösen idősebb korában érezte az apostoikodás martiriumát. Ez az érzés is magyarázhatja a *Wohl* Janka emlékkönyvébe a régi barátság emlékéül bejegyzett német nyelvű versnek — amely nyilván az ő saját költeménye — rezignált halálvágyát:

Bist du noch fern geliebte stille Stunde
 Bist du noch fern —
 Ich stehe mit der Ewigkeit im Bunde
 Und stirbe gern; —
 Schon ahnt mein Geist entwohnt
 Von Nichtigkeiten —
 Ein Morgenroth! —
 Entreiss mich bald dem Wechsel dieser Zeiten
 Friedenboth! —

Teleki Blanka rajza 1857-ből

Wohl Janka talán válaszul vagy köszönetül erre a bejegyzésre, 1860-ban megjelent költeményeinek⁷ *Kertem* c. versciklusát ajánlja hálás tisztelete és mély szeretete jeléül *Brunswick* Teréznek.

Mint hogy *Brunswick* Teréz közvetlen környezetére utal, itt emlékezünk meg arról a klasszikus vonalú női fejet ábrázoló szénrajzról, amely Wohl Janka albumának 23^v fóliójára van beragasztva. A rajz alján baloldalt 1857-es évszám, jobboldalt *Teleki Blanka* sajátkezű aláírása látható. *Teleki* Blanka unokahúga volt *Brunswick* Teréznek, fiatalkorában *Kolozsvárt* *Barabás* Miklóstól tanult rajzolni és határozott tehetséget árult el. Az 1857-es év igen nevezetes életében, mert ekkor szabadult ki Kufsteinből, ahol 1851 óta sínylődött. Kiszabadulása után egyenesen Pestre ment, nagynénjéhez és az év októberéig maradt nála.⁸ Talán ekkor készülhetett a rajz, amit Wohl Jankának aján-

dékozott, aki azt beragasztotta albumába. Az albumban egyébként ez az egyetlen 1857-es évszámú emlék, úgyhogy az is lehet, hogy csak utólag ragasztotta be ezt a lapot az emlékkönyvbe, amelyet minden valószínűség szerint 1858-ban kaphatott.

Vajon kitől? Erre van egy feltevésünk.

Az emlékkönyv első lapja egy beragasztott kottalap, hangjegyekkel: *Liszt* Ferenc sajátkezű írásával. Az önéletrajzi levélben olvastuk, hogy Jankát szülei zongoraművésznőnek szándékoztak kiképeztetni, de e célt elérni nem tudták; mindamellett egész életén át rajongott a zenéért és nagy kortársáért, *Liszt* Ferencért. Janka 10 éves volt, amikor először látta *Liszt*et egy zenekari hangversenyen. Később sikerült vele személyes kapcsolatba kerülnie, amely egészen *Liszt* élete végéig tartott. Janka jelen volt ugyanis az *Esztergomi Misének* azon az előadásán, amelyet *Liszt* személyesen vezényelt a budapesti plébániatemplomban 1858-ban, és verset írt az eseményről, amelyet több újságban is közöltek. Hogy a megemlékezést megköszönje, *Liszt* személyesen kereste fel a Wohl-családot. Janka boldog volt. *Liszt* meghallgatta zongorajátékát és biztatta, hogy gyakoroljon, tanuljon tovább. Ettől kezdve *Liszt* élete végéig szívélyes baráti kapcsolat állott fenn köztük, mert *Liszt* számtalanszor felkereste őket otthonukban és ilyenkor mindig zongorázott is nekik. Időről időre ajándékokat is küldött és vitt Jankának, hol egy-egy könyvet, hol saját műveit, egy alkalommal pedig egy kis jegyzőkönyvet, amelybe hálás visszaemlékezésről és hűséges barátságról szóló ajánlást

is írt. Önként felmerül a gondolat, hogy vajon a kor divatjának megfelelő külső kiállítású, nagy haránt alakú, fekete préselt bőrkötésű emlékkönyvet nem Liszt Ferenc ajándékozta-e Jankának? Ezt a feltevést semmilyen közvetlen adattal nem tudjuk alátámasztani, csak azzal, hogy a legelső az albumban az a beragasztott kottalap, amelyre Liszt Ferenc írta egy eddig még meg nem határozott művének részletét.

Egyébként mindazt, amit Liszt Ferenc és Wohl Janka baráti kapcsolatáról tudunk, maga Wohl Janka írta meg abban a könyvében, amelyet Liszt Ferenc életéről előbb francia, majd német nyelven kiadott.⁹ Ez a munka azt bizonyítja, hogy Liszt sok mindent elmondott életéről a nővéreknek azzal a tudattal, hogy ők ezt életrajzírás céljából följegyzik. Azonkívül a nővérek számtalanszor tanúi voltak Liszt ünnepeltetésének is és mindig részt vettek azokon a zenei matinékon, amelyeket Liszt pesti otthonában a főváros író- és művésztársadalma számára rendezett. Wohl Janka könyvében meggyőzően állapítja meg, hogy Liszt Ferenc mindég őszintén hálás tudott lenni minden igazi rokonszenvért, és hogy jellemének ez a szép vonása magyarázza meg, hogy olyan sokak iránt érzett rajongó és mégis tartós vonzalmat egészen élete végéig.

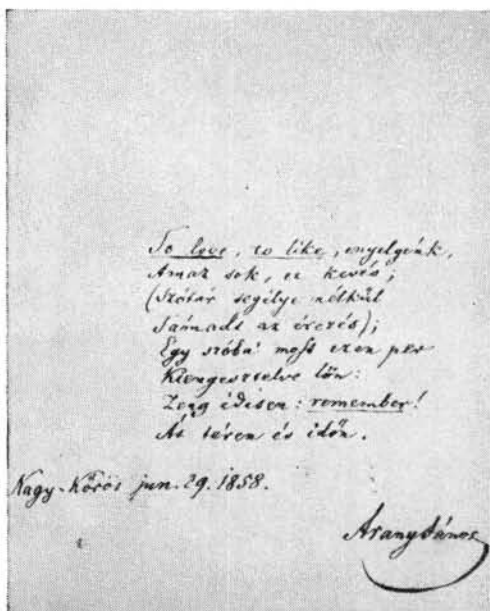
Visszatérve most Wohl Stephanie önéletrajzi levelére, arra a részre utalunk, amelyben Janka 1861-ben megjelent költeményeiről van szó. Feltűnő, de bizonyára csak a véletlenül múlt, hogy éppen *Jókaitól*, aki a verseket kiadta, nem találunk bejegyzést az emlékkönyvben. Találunk viszont *Arany* Jánostól, akinek Janka verseit ajánlotta és akihez ő maga több verset is írt.

Arany Jánossal 1858-ban ismerkedett meg Wohl Janka, amikor *Balagi* Károlyéknál *Nagykőrösön* látogatóban volt. A kis lány lelkesedett az irodalomért és *Arany*ért, és *Bulcsu* Károly, a költőnek szintén tanártársa, azzal tréfálkozott, hogy Janka szerelmes a költőbe. A költő azt válaszolta, hogy különbség van *to love* és *to like* között. *To like* kevés — mondotta a lány. *To love* meg sok — jegyezte meg a költő. Ezt a szóváltást foglalta versbe *Arany*, mikor Wohl Janka emléksorokat kért tőle:

To love, to like, enyelgénk,
Amaz sok, ez kevés;
(Szótár segélye nélkül
Támadt az érzés);
Egy szóba' most ezen per
Kiengesztelve lön:
Zeng édesen: *remember!*
At téren és időn.

A bejegyzés pontos dátuma: Nagy-Kőrös, június 29. 1858. Az emlékkönyvbe nem írta be, de saját kéziratára rájegyezte még *Arany* a következőt: „A 13-14 éves kislány és 39 éves nő, családos poeta közt éppen nem veszedelmes nyelgés.”¹⁰

Wohl Janka egyik *Arany* Jánoshoz írt verse viszont — 1859 májusából — háláját fejezi ki, hogy megmutatta neki az utat a költészethez.¹¹ Így kezdődik:

Arany János emlékeverse Wohl Janka albumában

verskötetét: „Én csak most kezdem érteni az írói pálya jelentőségét”... „én soha nem írtam azért, hogy írjak, hogy költő legyek, hogy nevem legyen, hanem csakis benső, ellenállhatatlan sugallatból, s a perc élvezetének kedvéért... 9 éves koromban franciául írtam, később németül, s csak három évvel ezelőtt Jókai lefordítá előttem német verseimet magyarra, s úgy vitt arra, hogy magyarul írok... Sokan szememre lobbantják, hogy zu gelehrt vagyok, én ártatlan vagyok abban... Sokat olvastam. Nekem Arany, Victor Hugo és Byron kedvenc költőim; de Arany mindenek előtt! De mintául egyet sem tudtam venni soha... Végül még egy komoly tréfát: borzasztóan ráijesztettek bennem a nőre! A hazába én vagyok az első, ki 30 ívnyi költeményeket ad ki...” Később Szász Károlyhoz intézett leveleiben Janka többnyire verset kér a költőtől, előbb a *Magyar Bazár*, majd a *Nők Munkaköre* c. lap számára. Emlékkönyvében Szász Károlytól dátum nélkül a következő verset olvassuk:

Az én nevem keveset ér,
Név, mit emlék alig kísér,
Mit könnyű lesz feledni.
De volna becses, mint babér,
Volna nagy, szent, mint hősi vér,
Most, könnyű volna ide vetni.

Wohl Janka költeményeinek kötetében egy-egy verset találunk többek között Szemere Pálhoz, Eötvös Józsefhez, Ballagi Mórhoz — ugyaneköz különböző időkben emléksorokat jegyeztek albumába.

Sugárfényt szórva ég költészetem,
Es szent sugárkörré lett ihletem,
S szép homlokodra hervadatlan
fűzért
Fon szívvirágból hálaérzetem.

Wohl Janka verseinek elég nagy része szól azokhoz a költőkhöz és nagy emberekhez, akik kortársai voltak. Ennek oka részben az, hogy igen sokkal közülük személyes ismeretségben volt és így juttatta kifejezésre irántuk érzett nagyrabecsülését, tiszteletét. Később, amikor lapszerkesztéssel foglalkozott, e kapcsolatok révén igyekezett megfelelő irodalmi anyagot biztosítani lapjai számára. Így pl. elég élénk levelezést folytatott Szász Károlyal is,¹² akinek ismeretségük kezdetén érdekes, önvallomásokkal teli levelet írt, amikor bírálatra küldte meg neki saját

Szemere Pál agg korában, egy szívbe foglalva, reszketeg kézzel írta be 1858. május 14-én a következő sorokat:

Munkálkodjál!
Keress!
Hígy!
Remélj!
Elj!
Szeress!

Wohl Janka egy *Vörösmarty*-hatást tükröző verset intézett hozzá 1860 májusában, íme egy részlet belőle:

Azt mondtad egykor, költő lesz belőlem,
Vár rám dicsőség, hírnév és babér;
E kétes üdvnél nekem többet ér
Szereteted, a mellyel boldogítál,
Mit ad a hír? a szívnek boldogságot?
Oh nem! csalódást, fájdalmat, borút,
S hol int a zöld babér sugármosollyal,
Odáig oly nehéz a hosszú út.¹³

Ballagi Mórhoz intézett verse viszont, amelyben őt mint a haladás harcosát énekli meg,¹⁴ korábbi keletű (1860. május 14.), mint ennek emléksorai az albumban 1863. dec. 20-ról:

„Ne engedj gazdag lelkednek egy gondolatát sem veszendőbe menni, hanem jegyezd szorgalmasan ötleteidet, a bohókásokat úgy, mint az okosakat. Így juthatsz el egykoron oda, hogy szellemi léteddel mint valami kívüled valóval, úgy bírhat, ami legegyszerűs út az igazán emberi bölcseslethez.”

Eötvös Józsefhez 1859 novemberében írt verset Janka, *Eötvös* bejegyzése az albumban 1863. dec. 8-ról datálva a következő:

„A tudomány feladása, hogy az értelemre, a szépirodalomé, hogy a kedélyre hasson, s így a nézet, mely szerint a nő, ki az irodalom ezen ágát műveli természetes körén túllép, meggyőződésem szerint nagy tévedés: de valamint a nő legszebb hivatását, mely abban áll, hogy a társadalomban a kedélyek nemesítésére hasson, csak gyengéd nőiesség által teljesíthetik, úgy irodalmi hatása is ezen tulajdon által feltételeztetik. — A feladás, mely a nőnek az irodalom körében jutott nem kevésbé szép és dicső, de egészen különböző, s csak ha ehhez hű marad, lehet hatása üdvös és állandó.”

Brunswick Teréz után a „kiválasztott nagy szellemek” közül *Eötvös* József lehetett az, aki értékelni tudta a *Wohl*-testvérek törekvéseit a nőemancipáció kérdésében, Janka viszont szintén megérezte *Eötvös*nek a kortársak közül kimagasló nagyságát, amikor így írt hozzá verset:

„A nemzet föld, a költő nap az égen,
mely túlragyog az eltűnt nemzedéken.”¹⁵

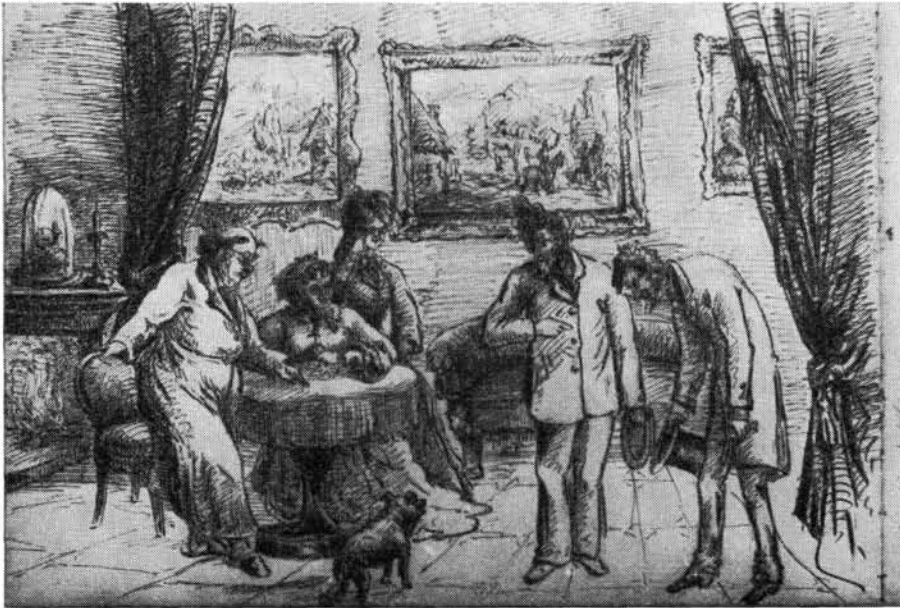
Még számtalan jelentős és kevésbé jelentős nevet sorolhatnánk fel a Wohl Janka emlékkönyvébe jegyzők sorából. *Bulcsu Károly, Jósika Kálmán, Szabó Richárd, Vámbéry Ármin, Dux Adolf, Rózsaági Antal* nevei mellett álljon itt még szószerint *Arany László* érdekes és jellemző verse 1868-ból:

Egy ócska sipka, rozsdá, falsch ezüst,
Csúf nyers modor, goromba pipafüst:
Hogy fesse ezt eszményileg ecset? —
De sipka, rozsdá, füst és nyers modor,
Ha a sors évre évet elsodor,
Mint régi emlék nyerhet majd becset.

Az emlékkönyv vége felé két lapon, két egymáshoz eléggé hasonló, karikatúra-szerű tollrajz látható, amelyek feltehetően a Wohl-szalont ábrázolják. Az egyik egy bemutatási, a másik egy társalgási jelenet.

Kézirattárunk őrzi Wohl Jankának egy kéziratföredékét¹⁶ Justh Zsigmond hagyatékából, amely következőképpen jellemzi szalonjukat: „Egy magyar cikkben, mit a Wohl-nővérekről írtak, azt mondja valaki, hogy valami csodálatos centripetális erőnél fogva mindig a legkiválóbb embereket tudtuk körünkbe vonni és — abban megtartani. Ez tény. — . . . A »salont« nem úgy fogtuk föl, mint nálunk szokás, hogy feszes, fényes összejöveteleket rendeztek, de éveken át a téli délutáni vagy esti órákban »otthon« voltunk, és a ki egy órai csevegésre, egy kis jó zenére vágyott, biztos lehetett, hogy kedélyes légkört és egy csésze teát talál, ha *váratlanul, hívatlanul* bekopogtat. És igen sokan kopogtattak be. Liszt, a míg csupán elvétve, látogatóba jött Pestre, rendszeren megfordult párszor a W[ohl]-szalonban — ahol játszott is gyakran, tanítványait bemutatta stb. Később, mikor már évenként pár hónapig tartózkodott itt, hetenként 1—2-szer nagyobb vagy kisebb comitéban egész estéket töltött a házuknál. Saisonként 2—3 nagyobb estélyt adtunk, melyeken az Akadémia, a Kisfaludy-társaság néhány kiváló tagja, minők Greguss Ágost, Győry Vilmos stb. voltak, Szász Károly, Ballagi stb. soha nem hiányoztak . . . művészek és különösen a *konsulok* jelentek meg, kik mindig jól érezték magukat nálunk úgy, hogy volt rá eset, hogy azt a megjegyzést tették: maguknál olyan *va-et-vient* van, mint egy követségé. Régebben B. Eötvös sógora, a geniális Rosty Pál sokat járt hozzánk. A míg élt, Deák Ferenc legjobb barátja, Kandó Kálmán egy állandó alakja volt salonunknak. Tíz évnél tovább Zichy Géza csaknem kizárólag a mi házuknál mutatta be műveit. Itt olvasta fel legelőször válogatott kis körnek »A leányvári boszorkány«-t . . . nagyobb és kisebb zeneszerzeményeit, dalait . . . De Gerando Ant.¹⁷ azt állítja, hogy Pesten egyedül a mi salonunk hasonlítható össze a párisiakkal. Hogy *ma* mi, azt ön nálam jobban tudja . . .”

Életük vége felé szalonjuk egyik leggyakoribb látogatója Justh Zsigmond lett, akivel mindkét nővér gyakori levelezésben állott olyankor, amikor távol volt Pesttől. A levelek hangja közvetlen, meghitt szellemi kapcsolatra mutat, nem csupán felületes ismeretségre. Ugyanezt bizonyítja az is, amit Justh Zsigmond naplójában¹⁸ a nővérekről följegyzett:

Wohl Janka szalonja

„Szerda (1889) ápr. 3-án. Villásreggeli után Wohlékhoz, ... Jankával ... Zala atelier-jába ... Visszafelé kocsizva Wohl Janka egy igen jellemző dolgot mond önmagára. Ha valaki megbántja, ő tüstént (és pedig naivan) úgy replikázik rá, hogy annak éppen leggyöngébb oldalát támadja, sérti, s ez a fegyvere ...

Kedd, április 30-án. Wohléknál, szegény Stefanie fenn, de bizony alig eszmél, annyira odáig van. Azt hiszem nemcsak a baj, hanem a morphin is aláásta úgyis gyenge szervezetét ...”

Valóban Stephanie még ebben az évben meg is halt. Janka 1901-ig élt. Ebben az évben a lapok tele vannak *Viktória* angol királynő haláláról, temetéséről közölt cikkekkel, fényképekkel. Wohl Jankáról csupán néhány jó barát emlékezett meg. A *Budapesti Hírlap* névtelen cikkírója különösen azt emeli ki, hogy Wohl Janka volt az első nő, akit az Akadémia fordítással bízott meg. *Symons A renaissance Olaszországban* c. könyvét és *Sainte-Beuve* híres kötetét, az *Arcképek*-et fordította le magyarra. Műveinek legértékesebb tulajdonsága, hogy kifejezésre jut bennük a fejlett, kifinomodott társadalmi élet minden vonása.

Majd *Zichy Géza* írja, ugyancsak a *Budapesti Hírlapban*:¹⁹ „Stefánia volt a zseniálisabb, Janka az okosabb. Janka koncipiálta és fejtette meg azt a problémát, hogy lehessen vagyon, szépség és rang nélkül számot tenni a társadalom minden rétegében. Minden est jelentőséggel teljes, minden hangverseny korszakalkotó volt ... Liszt, Munkácsy, Haynald, Fraknoi, a bel- és külföld legkiválóbb emberei örömmel időztek

nála. Estéi mindenki előtt keresettek és kedvesek voltak. Tudott lelkesülni, szeretni, tisztán és önzetlenül és azokhoz, akiket szeretett, hű maradni egy emberéleten át.”

Valóban, Wohl Janka egyéniségének ez a legfigyelemreméltóbb vonása, hogy olyan szellemi légkört tudott kialakítani maga körül, amely vonzotta és tartósan le tudta kötni a „kiválasztott nagy szellemeket”, amiben kétségkívül nagy része volt annak, hogy önzetlenül tudott lelkesedni mindazokért, akiket ezek közé számított. Gondolkodása határozottan haladó szellemű volt és nem maradt hatás nélkül sem azokra, akik szalonjának állandó látogatói voltak, sem a két nővér által szerkesztett újságlapok olvasóközönségére. Wohl Janka emlékkönyvéből, a sok értékes bejegyzés mellett elég sok név hiányzik, akikkel föltétlenül kapcsolatban volt. Ez csupán annak bizonyítéka, hogy főcélja nem az emlékek gyűjtése volt, hanem a maga elé tűzött célokért való küzdelem és munka.

Jegyzetek.

1. Az OSZK 1956-ban vásárolta meg; jelzete Fol. Hung. 2928.
2. OSZK kéziratárának *Levelestára*. — Illésy György (1832—1871) hírlapíró és lapszerkesztő.
3. *Szinnyei* életrajzi lexikona szerint 1846-ban.
4. Lapszerkesztői tevékenységükre nézve ld. Nagydiósi Gézáné: *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. Orsz. Széchényi Könyvt. Évk. 1957. Bpest, 1958. 193—227. l.
5. V. ö. Czeke M. — Révész M.: *Gr. Brunswick Teréz élet- és jellemrajza*. Bpest, 1926. — Czeke M.: *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései I. k.* Bpest, 1938. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.)
6. Wohl Stephanie *hátrahagyott iratai*. Bpest, 1891. II. k. 177—209. l.
7. Wohl Janka *költeményei*. Kiadja Jókai Mór. Pest, 1861.
8. P. Szathmáry Károly: *Gr. Teleki Blanka életrajza*. Bpest, 1836.
9. J. Wohl: *François Liszt*. Paris 1887; *Franz Liszt*, Jena 1888.
10. Arany János *összes művei* VI. k. 40., ill. 227. l. Bpest, 1952.
11. Wohl Janka *költeményei* 70. l.
12. Wohl Janka levelei Szász Károlyhoz az OSZK kéziratárának *Levelestárában*.
13. Wohl Janka *költeményei* 55. l.
14. Wohl J. *id. m.* 11. l.
15. Wohl J. *id. m.* 35. l.
16. OSZK kéziratárának *Analekta-gyűjteményében*.
17. *De Gerando* Antonia szül. 1849-ben, Teleki Imre és Brunswick Karolina unokája.
18. *Justh Zsigmond naplója*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Halász Gábor. Bpest (1941). 328., 367. l.
19. 1901. 142. sz.

Das Stammbuch der Frau Janka Wohl

KLÁRA CSAPODI

Die Schwestern Janka und Stefánia Wohl stellten ihr ganzes Leben bewußt in den Dienst des geistigen Fortschrittes; diesem Umstand ist es zu verdanken, daß sie, angefangen von den 60-er Jahren des letzten Jahrhunderts bis zur Jahrhundertwende, im gesellschaftlichen und literarischen Leben der ungarischen Hauptstadt eine bedeutende Rolle spielten. Ihr Wesen wurde durch eine sorgfältige Erziehung und das geistige Milieu bestimmt, aus dem sie stammten. Ihr Vater war Arzt, die Mutter eine sehr gebildete, belesene Dame, die mütterliche Freundin der Schwestern war Therese *Brunswick*. Es läßt sich nicht bezweifeln, dass die enge Freundschaft mit der Letzteren in den Schwestern das Interesse für soziale Probleme, vor allem für die Frauenfrage erweckte. Die Schwestern Wohl übernahmen und entwickelten die Ideen über die Frauenerziehung Therese *Brunswicks* fort. Sie kannten und verfolgten mit stetem Interesse die ausländische Literatur über die Frauenfrage. In den Zeitschriften für Frauen, welche die Schwestern selbständig redigierten, haben sie einerseits die ungarischen Frauen mit den betreffenden Problemen bekannt gemacht, andererseits bot sich ihnen durch die Redaktionskorrespondenz Gelegenheit, die soziale Lage der ungarischen Frauen kennen zu lernen. Neben der Frauenfrage interessierten sie sich besonders für literarische, künstlerische und wissenschaftliche Fragen und beide übten sowohl als Schriftstellerinnen, wie auch als Übersetzerinnen eine rege literarische Tätigkeit aus.

Im gesellschaftlichen Leben sind die Schwestern Wohl deshalb von Bedeutung, weil es ihnen gelang, trotz ihrer bürgerlichen Abstammung einen literarischen Salon zu unterhalten, welchen die hervorragendsten Männer des In- und Auslandes gerne und oft besuchten. Die Schwestern verstanden es, in ihrem Salon, — dank ihrer vielseitigen Bildung und eigenen Ansichten — eine Atmosphäre zu schaffen, welche die prominenten Persönlichkeiten der geistigen und künstlerischen Welt anzog und ihr Interesse ständig fesselte. Einige Dokumente dieser gehobenen geistigen Atmosphäre sind im Stammbuch der älteren Schwester, Janka erhalten geblieben. Dieses Buch wurde durch die Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek Széchényi 1957 käuflich erworben. Die darin befindlichen Eintragungen geben ein treues Spiegelbild jener Rolle, welche Janka Wohl im gesellschaftlichen und geistigen Leben ihres Zeitalters spielte, obwohl — überraschenderweise, — Namen zahlreicher großer Schriftsteller und Künstler, mit denen sie unbedingt in Verbindung stand, fehlen.

Unter den eingetragenen Namen sind die bekanntesten: Therese *Brunswick*, Ferenc *Liszt*, János *Arany*, József *Eötvös*. Therese *Brunswick* schrieb, einige Jahre vor ihrem Tode, ein Gedicht wehmütiger Stimmung; Ferenc *Liszt* hat sich, gewohnheitsgemäß mit der Eintragung eines Teilstücks aus einer seiner Kompositionen verewigt; János *Arany* gedachte mit einem kurzen lyrischen Gedicht seiner Freundschaft zu Janka Wohl; József *Eötvös* brachte seine fortschrittlichen Ideen in der Frauenfrage zum Ausdrucke.